

С. В. СТЕПАНЕНКО

**ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ І ВИБІР КОНЦЕПЦІЙ
ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПРОЦЕСІВ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ**

Розглянуто питання еволюції наукових поглядів на проблеми підвищення ефективності державного регулювання економіки та вибір оптимальних концепцій соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: держава, регулювання економіки, шляхи розвитку, суспільне відтворення, механізм функціонування.

The questions of evolution of scientific looks are examined to the problems of increase of efficiency of government control of economy and choice of optimal conceptions of socio-economic development.

Key words: the state, adjusting of economy, ways of development, public recreation, mechanism of functioning.

Держава – передусім політична регуляторна інституція, що має публічну владу та спеціалізований апарат регулювання суспільних відносин. Проблема з’ясування сутності регулювання економіки, форм і методів державного регулювання є однією з основних при з’ясуванні оптимальних шляхів розвитку держави. У сучасних умовах державне регулювання економіки є ядром механізму функціонування всього господарського комплексу країни.

Державне регулювання економіки – цілеспрямований та активний вплив державних і наддержавних органів управління на функціонування та розвиток цілісної економічної системи (а отже, і на її розширене відтворення) шляхом використання економічних законів і вирішення економічних суперечностей. У міру розвитку ринкового господарства виникали і загострювалися економічні і соціальні проблеми, що не могли бути вирішені автоматично на базі приватної власності і саморегулюючого ринкового механізму. З’явилася необхідність державного втручання в процеси соціального та економічного розвитку з метою мінімізації впливу негативних наслідків економічних галузевих і загальногосподарських криз, що породжували масове безробіття та інфляцію.

В Україні вплив держави на соціально-економічний розвиток країни досліджували В. Базилевич [1], А. Дьомін, Л. Побережна [2], С. Мочерний [7], А. Іващенко [4], В. Карсекін, С. Хлопак [5], В. Кулішов [6], А. Соколовська [8] та багато інших видатних вчених. В їхніх роботах висвітлено роль держави у формуванні ринкової економіки, а також економічної функції держави та особливості її виконання в Україні.

Метою статті є з'ясування еволюції наукових поглядів державного регулювання економічних процесів і вплив держави на соціально-економічний розвиток країни.

Для визначення ролі держави в економіці використовуються різні терміни: “державне втручання”, “державне управління”, “державна економічна політика”, “державна регуляторна політика”, “державне регулювання економіки”. Усі вони взаємопов'язані і характеризують відносини держави із суспільством. Так, державне управління економікою – це організуючий і регулюючий вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності господарювання.

Сутність механізму державного регулювання розкривається в працях А. Дьоміна, який визначає його як систему технічних для певного способу виробництва форм, методів, важелів та інструментів впливу на економіку і процес відтворення на основі властивих йому законів і згідно з правовими нормами суспільства [2]. Таке визначення спрощує поняття механізму, бо обмежує коло елементів, що становлять його основу.

На думку В. Карсекіна, більш вичерпним є таке визначення: механізм державного регулювання діяльності суб'єктів ринку – це сукупність форм, методів, засобів впливу на економіку, що охоплюють економічні відносини, які склалися між суб'єктами та об'єктами регулювання в процесі визначення та реалізації мети [5].

Л. Дідківська та Л. Головки визначають державне регулювання економіки (ДРЕ) як систему заходів держави для здійснення підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки і всього суспільства. Таке визначення є повним, оскільки розкриває функції, цілі та об'єкти державного втручання в економіку і поведінку громадян. Державне регулювання економіки має здійснюватися лише в межах функціональних дій держави на основі системи управління для об'єднання волі всіх громадян країни. Ця система має забезпечити безпеку держави від свавілля окремих громадян і одночасно враховувати поведінку громадян, захищати їх права.

Дещо по-іншому підходить до визначення терміну С. Чистов, який розглядає державне регулювання економіки з теоретичного і практичного погляду. З теоретичного погляду, ДРЕ – це система знань про сутність, закономірності дії та правила застосування типових методів і засобів впливу держави на перебіг соціально-економічного розвитку, спрямованих на досягнення цілей державної економічної політики. З практичного погляду, ДРЕ – це сфера діяльності держави щодо цілеспрямованого впливу на поведінку суб'єктів господарювання з метою забезпечення пріоритетів державної економічної політики.

Потреба в державному регулюванні економіки теоретично обґрунтована Дж. М. Кейнсом. Мета державного втручання полягає в забезпеченні

прибутковості капіталу, запобіганні соціальному вибуху, який може статися внаслідок безробіття, падіння рівня життя, інфляції та інших явищ. На думку Дж. М. Кейнса та його прихильників, держава повинна взяти на себе відповідальність не лише за стан виробництва, формування сукупного попиту, але і за ситуацію у сфері зайнятості, використання трудових ресурсів, регулювання доходів населення [7].

Практика господарювання сучасних розвинених країн і систем переконливо доводить необхідність поєднання стихійного ринкового механізму і державного регулювання з метою забезпечення найефективнішого функціонування економіки. Дискусія про соціально-економічну роль держави лежить вже не у площині питань, чи важлива держава, а полягає у вирішенні проблеми, наскільки важлива держава.

Починаючи від перших цивілізацій, держава відігравала провідну роль у суспільно-політичному й економічному житті – від створення розгалуженої іригаційної системи і побудови потужного бюрократичного апарату управління (у давньосхідних деспотіях) до законодавчого закріплення права приватної власності та заснування демократичних засад державного управління (в античному світі). За часів Середньовіччя набуває поширення теза про “божественний” характер державної влади, відбувається зрощування верхівки державного апарату і релігійно-церковної знаті. Епоха первісного нагромадження капіталу, сколихнувши Європу від “феодалного сну” і спричинивши зміну трактування суспільного та індивідуального багатства, привела до значного посилення ролі держави в економіці. Утвердження абсолютизму сприяло формуванню системи поглядів щодо державного регулювання в економічному вченні меркантилізму [5].

Економічна роль держави, згідно з теорією меркантилізму, така:

– державне регулювання сфери зовнішньоекономічних відносин, що засноване на протекціоністських засадах і передбачає застосування низьких митних тарифів на імпорт сировини й експорт готових виробів та високих – на імпорт промислової продукції та експорт сировинних ресурсів;

– державна регламентація внутрішнього промислового виробництва через запровадження державного контролю за якістю продукції, чисельністю і кваліфікацією працівників, надання привілеїв і монопольних прав новоствореним мануфактурам;

– активна монополізація зовнішньої торгівлі приватним і державним капіталом за обов’язкової державної підтримки і стимулювання;

– контроль грошового обігу і грошової системи, карбування монет з попереднім їх “псування” для поліпшення сальдо торговельного та платіжного балансу [1].

Класична школа економічної науки, прийшовши на зміну меркантилізму, запропонувала нове, обмежене трактування економічної ролі і завдань держави в ринковій економіці. Це було зумовлено успішним розвитком капіталізму вільної

конкуренції, зародженням машинної індустрії на тлі переміщення сфери функціонування капіталу із зовнішньої торгівлі у промислове виробництво. Аналізуючи внесок економістів-класиків у скарбницю економічної думки, зазначимо, що більшість з них дотримувалася концепції “мінімальної держави”, запропонованої А. Смітом у праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” [3].

До основних завдань держави (за А. Смітом) належать: охорона від зовнішнього насильства (підтримання обороноздатності); охорона від внутрішнього насильства і несправедливості (забезпечення правопорядку), забезпечення правосуддя; надання всім членам суспільства так званих суспільних благ; збирання податків для виконання перших трьох функцій.

Останній з представників класичної школи Дж. Мілль доповнив розгляд економічних функцій держави, запропонувавши подолати індивідуалізм і зловживання, що випливають з права приватної власності, та вдосконалювати розподіл суспільного багатства. Разом з доведенням ефективності вільної конкуренції Дж. Мілль вважав доцільним здійснення інституціональних реформ, активізацію участі держави у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку суспільства (розвиток науки, створення виробничої та соціальної інфраструктури, стимулювання профспілкового і кооперативного руху, обмеження права успадкування тощо).

Класичні уявлення про механізми і межі державного втручання, що набули домінуючого впливу, спровокували появу альтернативних поглядів у стані їх ідейних противників. Наприклад, економісти, які критикували капіталізм з позицій дрібнотоварного виробництва, висловили відмінні від класичних і суперечливі між собою погляди: про повну відмову від держави як соціального інституту, організацію безгрошового обігу і безвідсоткового кредиту, наслідком такого реформування буде суспільство, де “капітал і праця стануть тотожними, суспільство зможе існувати самостійно і не матиме потреби в уряді” (П. Прудон); про нарощування державного регулювання економічних відносин, особливо в соціальній сфері, оскільки “добробут народу” – це мета державного втручання і об’єкт вивчення політичної економії (С. Сисмонді) [3].

Німецька історична школа інакше реагувала на економічний лібералізм класичної школи, надаючи принципово нового звучання проблемам економічної політики в концепції “виховного протекціонізму” і довівши необхідність формування “національного характеру” економічної теорії і державного регулювання. Потужна в політичному й економічному відношенні монархічна держава, економічний устрій якої враховував би особливості розвитку національної економіки, менталітет, традиції, звичаї, природні й географічні умови, – ідеал німецької історичної школи.

Марксистська економічна теорія в питанні про економічну роль держави була досить непослідовною. З одного боку, держава визнавалася апаратом насильства, засобом експлуатації найманих працівників, з іншого – надкласовою

інституцією, яка в умовах переходу до справедливого економічного устрою здійснить тотальне одержавлення, націоналізацію землі та майна, ліквідує право приватної власності, а згодом налагодить всеохопне управління економікою і забезпечить реалізацію економічних інтересів трудящих.

Маржиналізм і неокласична школа сприйняли основні теоретичні висновки класичного вчення: економічний лібералізм, ідею державного невтручання у виробничу та комерційну діяльність індивідів, тезу про раціональні дії економічних суб'єктів, особливо наголосивши на необхідності державної підтримки вільного підприємництва як основної ланки ринкової системи і на антимонопольній спрямованості державної економічної політики [6].

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався переходом до нової стадії розвитку економічної системи, пов'язаної з виникненням і бурхливим розвитком монопольних утворень, концентрацією і централізацією всіх видів капіталу в усіх сферах господарства. З кінця XIX ст. майже в усіх країнах відбувалося неухильне розширення економічних функцій держави. Це призвело до посилення економічної ролі держави і спонукало економістів до пошуків теоретичного обґрунтування цієї тенденції за двома основними напрямками:

– ідея “соціального контролю” інституціоналізму (Т. Веблен), що передбачала втручання держави в економічні процеси з метою прискорення встановлення індустріальної епохи; в межах економічної науки інституціональна теорія почала вивчати формальні і неформальні “інститути” та їх еволюції, до яких належала й держава;

– повномасштабна система державного регулювання економіки, побудована на нових макроекономічних засадах, запропонована Дж. Кейнсом [7].

В основі кейнсіанського уявлення про економічну роль держави лежить проблема формування ефективного попиту, що забезпечить реалізацію створеного суспільством багатства. Кризовий стан економіки спонукав Дж. Кейнса до вирішення проблеми реалізації багатства за допомогою принципово нового підходу і розширення напрямів державного регулювання, серед яких – бюджетне регулювання з традиційно високим рівнем перерозподілу національного доходу через держбюджет, спрямоване на забезпечення фінансування державних інвестицій; здійснення значних соціальних витрат.

Історія розвитку країн з ринковою економікою характеризується неоднозначністю рішень щодо втручання держави в економіку. Однак у жодній країні держава не припинила діяльності щодо розвитку ринкової економіки. Навпаки, постійно ведеться пошук нових напрямів удосконалення взаємовідносин між державою та товаровиробниками, і залежно від багатьох факторів спостерігається послаблення або посилення державного втручання. В нинішніх умовах господарювання держава вже не тільки визначає загальні правила і рамки функціонування ринкової економіки, а й сама доповнює ринковий механізм [2].

Об'єктивними причинами необхідності державного регулювання економіки в умовах сьогодення є:

- наявність монополізму в багатьох галузях народного господарства та відсутність досконалої конкуренції;
- недосконалість цінового механізму для певної групи товарів, який робить їх виробництво неефективним;
- повільна адаптація до сучасних умов господарювання окремих ринків: робочої сили, капіталів, інтелектуального продукту тощо;
- забезпечення стабільності і гармонійності суспільства;
- сприяння збереженню та відтворенню природного, культурного, національно-історичного середовища існування народів;
- розв'язання питань міжнародної політики і співпраці [3].

У ринковій економіці держава втручається в ринок лише настільки, наскільки це потрібно для стійкості й макроекономічної рівноваги та для забезпечення діяльності механізму конкуренції. В економіці можуть виникнути ситуації, які обумовлюються:

- неспроможністю конкуренції;
- неспроможністю ринку забезпечувати людей суспільними товарами;
- зовнішніми ефектами або наслідків дій, які не беруться до уваги людьми, що їх здійснюють (негативними – коли дії одного суб'єкта ринку завдають шкоди іншим; позитивними – коли дії суб'єкта ринку дають благо іншим). У значній кількості випадків зовнішні ефекти малопомітні на рівні приватної ініціативи та потребують коригування з боку державних і громадських структур. Держава, таким чином, має виконувати функцію визначення зовнішніх ефектів і перерозподілу доходів, яку не в змозі виконати традиційний ринковий механізм;
- неповнотою ринків (повний ринок забезпечує споживачів товарами, ціни на які перевищують витрати на їх виробництво);
- недосконалістю інформації;
- економічною нестабільністю [6].

Державне регулювання охоплює всі напрямки суспільного виробництва. Однак першочергова увага приділяється регулюванню відносин власності та підприємництва, інвестицій і структурної перебудови галузей матеріального виробництва, соціального розвитку й ринку праці, фінансового ринку та грошового обігу, територіальних пропорцій і регіональних ринків, природокористування, зовнішньоекономічної діяльності. Ці питання становлять основний зміст державного регулювання економіки. Водночас з огляду на наявні особливі умови реформування розв'язуються гострі економічні та соціальні проблеми, зокрема структурні перетворення, технологічні оновлення, подолання кризових явищ.

Мета державного регулювання економіки – створити таку господарську систему, яка б орієнтувалась на вибір найефективніших варіантів використання наявних факторів виробництва та забезпечення сприятливих соціально-економічних умов життєдіяльності.

Завдяки механізму державного регулювання економіки необхідно створити умови для:

- ефективного функціонування ринкового середовища;
- усунення негативних наслідків ринкових процесів;
- захисту національних інтересів на світовому ринку;
- вирішення проблем, які ринковий механізм вирішити не може або вирішує їх не в повному обсязі.

Таким чином, державне регулювання ринкових відносин є необхідним для досягнення двох взаємопов'язаних цілей – це захист інтересів як окремих громадян, так і суспільства в цілому від тих негативних наслідків, які можуть для них породжувати ринкові відносини та забезпечення реалізації окремих суспільних інтересів, які не може реалізувати ринок.

На сучасному етапі модель змішаного регулювання національної економікою України можна окреслити такими аспектами:

- вона має гармонічно поєднувати антитоталітарний механізм соціального ринкового господарства та економічне макрорегулювання змішаної економіки;

- нова модель економіки має передбачати відносно тривале функціонування сильного державного та приватного секторів економіки, причому частка останнього повинна щорічно збільшуватись. Це свідчить про необхідність структурної перебудови не лише міжгалузевих комплексів, а й економіки країни загалом. При цьому переважання на початку державного сектора економіки не передбачає будь-яких пільг, переваг або виняткових прав, якими б користувались підприємства цього сектора;

- у найближчому майбутньому економіка України має бути лише змішаною, одним із критеріїв керованості якої буде суперечлива єдність порівняно жорсткого державного регулювання економіки та ринкового саморегулювання. При цьому послаблення та звуження сфери макрорегулювання має здійснюватися лише в міру становлення та посилення дії механізмів ринкового саморегулювання в його цивілізованих формах;

- посилення ринкової орієнтації та ринкових тенденцій у сфері ринкової економіки має здійснюватися водночас із посиленням впливу держави в соціальній сфері. Будь-які спроби перейти до ринкового саморегулювання у сфері розподілу в країні з постсоціалістичною економікою є згубними;

- у нинішній соціально-політичній ситуації економіка України має бути не сепаратистською, а унітарно конструктивною з елементами регіонального самоврядування [4].

Отже, можна зробити висновок, що сьогодні в Україні загальновизнаною є об'єктивна необхідність переходу до регульованого ринку, однак чітко не визначено форми, принципи й засоби державного регулювання. Через це особливого значення набувають подальші дослідження в цьому напрямку та встановлення кола об'єктів державного впливу, оскільки саме об'єкт зумовлює адекватну йому економічну форму державного регулювання. Розвиток об'єкта регулювання зумовлює розвиток форм і засобів його регулювання.

Література:

1. *Базилевич В. Д.* Макроекономіка: підручник для вузів / В. Д. Базилевич. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 320 с.
2. *Дьомін А. І.* Вища освіта України і Болонський процес: Навчально-методичний посібник з організації самостійної роботи студентів та аспірантів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації за вимогами кредитно-модульної системи організації навчання / А. І. Дьомін, Л. Л. Побережна. – Біла Церква, 2007. – 170 с.
3. *Економічна теорія. Політекономія* : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2008. – 330 с.
4. *Іващенко А. В.* Роль і функції держави у формуванні ринкової економіки / А. В. Іващенко // Проблеми науки. – № 6. – 2008. – С. 52–54.
5. *Карсекін В. І.* Удосконалення інструментів фінансово-інвестиційної політики у сфері державного регулювання / В. І. Карсекін, С. В. Хлопяк. – К. : Знання – 2009. – 170 с.
6. *Кулішов В. В.* Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – 2-ге вид., випр. / В. В. Кулішов. – Львів : Магнолія 2006, 2008. – 210 с.
7. *Мочерний С. В.* Економічна теорія / С. В. Мочерний. – К. : Знання-Прес, 2007. – 270 с.
8. *Соколовська А.* Економічна функція держави та особливості її виконання в Україні / А. Соколовська // Економіка України. – 2008. – № 3. – С. 23–27.

Надійшла до редколегії 18.01.2013 р.